

8 Od sociální péče k počátkům sociální práce (1. polovina 19. století)

CÍLE KAPITOLY

Budete umět:

- Pochopit podstatu průmyslové a agrární revoluce v Anglii i na evropském kontinentě a jejich sociální důsledky
- Orientovat se v hlavních filozofických a etických východiscích sociální péče v moderní době
- Porozumět zásadám chudinské péče realizovaným v českých zemích v době předbřeznové.

Získáte:

- Znalosti o vývoji chudinské péče v Anglii a na evropském kontinentu včetně českých zemí
- Vědomosti o životě a díle sociálních reformátorů ve Velké Británii a Německu
- Přehled o nových formách sociální péče vznikajících v 1. polovině 19. století.

Budete schopni:

- Vyložit prolínání světské a církevní filantropie v katolickém i protestantském prostředí v první polovině 19. století.
- Vysvětlit základní znaky a formy moderní chudinské péče v Evropě.
- Popsat základní nástroje chudinské péče v českých zemích.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Průmyslová revoluce v Anglii a na kontinentě, rozšíření parního stroje, zemědělská revoluce, revoluce v dopravě, vznik světového trhu. Německá klasická filozofie (I. Kant – praktický rozum, nauka o ctnosti, G. W. F. Hegel – kolektivní morálka, odmítnutí sociální péče), utopický socialismus (H. Saint-Simon – průmyslový stát, Ch. Fourier – falangy, R. Owen –

komuny, družstevní principy, anglický liberalismus (A. Smith – sociální rizika tržní ekonomiky, teorie přirozeného zákona, utilitarismus činů (J. Bentham) a pravidla, deontika (I. Kant – maxima, kategorický imperativ). Hrozba přelidnění (T. R. Malthus), tzv. speenhamlandský systém, krize chudinské péče v Anglii, nový chudinský zákon z roku 1834 (*Poor Law Amendment Act*), tzv. princip snížené přitažlivosti (*less egibility*), chudinské pracovny, sociální zákonodárství, anglický paternalismus a filantropie, A. A. Cooper of Shaftesbury (sociální zákony, péče o duševně nemocné, školy pro chudé děti), T. Chalmers (chudoba jako složitý jev, reorganizace chudinské péče – zapojení komunity, svépomoc, odpovědnost chudých), E. Fry (rozsáhlé reformy ženského vězeňství). Sociální zákonodárství na evropském kontinentě, propojení světské a církevní filantropie, katolické aktivity-Konference sv. Vincenta z Pauly (studenti a dělníci, patronáty), A. Kolping (sdružení tovaryšů), kongregace salesiánů (výchova chudých chlapců), protestantské prostředí – A. Sieveking (ženské spolky - zapojení žen do sociální péče, Amalienstift), T. Fliedner (první ženská diakonie v Německu, vzdělávání pečovatelek, moderní ošetřovatelská škola), J. H. Wichern (*Rauhes Haus*, mužské diakonie, Vnitřní misie).

České země - farní chudinské ústavy, nové typy pečovatelských zařízení (chorobinec, chudobinec, pastouška, výměnek aj).

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

V úvodu je charakterizován průběh průmyslové a agrární revoluce a změny, které vyvolaly industrializační a urbanizační procesy v posledních desetiletích 18. a v první polovině 19. století na Britských ostrovech a na evropském kontinentě. Dále jsou přehledně naznačeny proměny filozofického myšlení o vybraných tématech týkajících se státu, občana a sociální problematiky v tomto období v německé klasické filozofii, anglickém liberalismu a utopickém socialismu. V těchto souvislostech jsou stručně připomenuty hlavní etické teorie, které ovlivňovaly vývoj a etiku sociální práce v moderní době, tj. Kantova deontika a anglický utilitarismus.

Podrobně je zachyceno vytváření moderní chudinské péče a sociálního zákonodárství v Anglii počínaje tzv. speenhamlandským systémem v roce 1795 až po přijetí nového chudinského zákona v roce 1834 včetně činnosti významných filantropů a reformátorů sociální péče.

Následně je připomenuto formování sociálního zákonodárství na evropském kontinentě a na příkladech nových organizací i známých osobností připomenuto propojování světské a církevní filantropie v katolickém (Konference sv. Vincenta z Pauly, kongregace salesiánů, Adolf Kolping) i protestantském (ženské spolky a první diakonie, Vnitřní misie, Amalie Sieveking, Theodor Fliedner, Johann Hinrich Wichern) prostředí.

V subkapitole pojednávající o českých zemích jsou představeny hlavní instituce chudinské péče ve městech i na venkově, jejíž hlavní tíha spočívala na farních chudinských ústavech.

8.1 Průmyslová revoluce a agrární revoluce

Průmyslovou revolucí je nazýván „dlouhodobý, složitý proces hromadného zavádění strojů do výroby a s tím související dlouhodobé hospodářské a sociální změny.“ V evropském, resp. světovém měřítku zahrnuje období od 60. let 18. st. do konce 19. st., přičemž v Anglii a některých oblastech Skotska se obvykle vymezuje léty 1760 – 1840, v západní Evropě probíhala mezi léty 1815 – 1850/1873 a ve střední, jižní a východní Evropě začala ještě později (např. v českých zemích k tomu došlo ve 20. letech 19. století, v Rusku ale až na sklonku 19. století). K obecným základním podmínkám patřila politická stabilita, tzv. akumulace kapitálu, zásadní zlepšení strojů a pracovních postupů i uplatnění nových technologií v průmyslu i zemědělství, dobrá geografická poloha, zajišťující dopravní dostupnost surovin a dostatek pracovních sil, respektování zásad laissez faire [„nechte činit“ – heslo klasického liberalismu, požadující, aby stát nezasahoval do hospodářství a nesnažil se je řídit] a existence dostatečně rozsáhlého trhu.

V Anglii a částečně ve Skotsku, kde manufakturní období vyvrcholilo v první polovině 18. století, proces ohrazování, probíhající od 16. století, zajistil dostatek vlny a dovoz z Ameriky dostatek bavlny, začala průmyslová revoluce v textilnictví. Rychle se rozvíjelo především bavlnářství, které se stalo prvním továrním průmyslovým odvětvím, k němuž se vedle navazujících odvětví (barvičství, běličství, tiskařství) přidal těžký průmysl, zejména hornictví a hutnictví. Na Britských ostrovech vzniklo v důsledku industrializačních a urbanizačních procesů sedm průmyslových center kolem velkých měst: Manchesteru (textilnictví), Birminghamu, Sheffieldu, Glasgova a Leedsu (těžký průmysl), Londýna a Liverpoolu (průmysl, přístavy), v nichž se mění sociální struktura a dochází ke vzniku nového typu

sociálních konfliktů mezi vlastníky průmyslových podniků a vznikajícím průmyslovým dělnictvem. Průmyslové využití parního stroje a masové nasazení strojů ve výrobě vyvolává bouře proti strojům a živelný odpor dělníků, kteří se postupně organizují, např. hnutí ludditů a vznik odborových svazů ve 20. letech 19. století. Nutnost oddělit chudinu a dělníky, tuláky a nezaměstnané vede k novému pojetí chudoby a přijetí nového a tvrdého chudinského zákona v roce 1834 (viz 8. 3), který spolu s požadavky nových práv pro dělníky stál u vzniku hnutí chartistů v následujícím desetiletí.

Průmyslová revoluce souvisí s „dopravní revolucí“: ve druhé polovině 18. století dochází k radikálnímu zlepšení silnic a stavbě průplavů, která vrcholí na přelomu století a přenáší se do dalších zemí. Od poloviny 20. let 19. století dochází k mimořádně rychlému rozmachu železniční dopravy a výstavbě sítě železnic (první lokomotiva vyjela v Británii v roce 1814, železniční doprava ve větším měřítku začala v polovině 20. let), po nasazení parníků se rychle rozvíjela i říční a námořní doprava.¹

Tento rozvoj vycházel ze síly anglického tržního hospodářství (drobní podnikatelé, inovace řemeslníků), otvírání nových trhů ve světě a mocenského vzestupu Británie po napoleonských válkách, kdy se průmyslová revoluce a průmyslový kapitalismus, resp. či kapitalismus volné soutěže, šíří do Evropy. Na kontinentu ale industrializace v první polovině 19. století postoupila jen částečně v zemích, kde byla do roku 1815 odstraněna dřívější privilegia a povinnosti (Francie, Belgie, Nizozemí, Porýní a severní Itálie), a poté v pásu od Skandinávie přes německé oblasti až do českých zemí, kde byly státními reformami téměř odstraněny za odškodnění feudální dávky a roboty; zbytek kontinentu se vyznačoval výraznou převahou zemědělství nad průmyslem a absencí sociálních reforem. Klíčová průmyslová centra se nacházela v jižním Nizozemsku, severní Francii, Belgii, Švýcarsku, Porýní, Vestfálsku, Sasku, horním Slezsku a českých zemích a kolem velkých měst (např. Paříž, Lyon, Berlín nebo Vídeň). Nicméně i v ekonomicky nejsilnější Francii, jejíž industrializace se opírala o rozvoj zemědělství a potravinářského průmyslu a výrobu spotřebního zboží, zejména bavlnářství, chráněných ochrannými cly, vznikaly především menší výrobní jednotky a řemeslnická výroba ještě v letech 1835 – 1844 zajišťovala 69% průmyslové produkce a zaměstnávala 75% pracovníků. Zřetelný ekonomický vzestup

¹ STELLNER, F. *Hospodářské dějiny...*, s. 35-38.

zaznamenalo Prusko, které podporovalo volný trh bez ochranných cel, upravilo daně, odstranilo cechovní omezení a v roce 1834 iniciovalo vznik Německého celního spolku jako předpokladu budoucího sjednocení členských států.²

Průmyslovou revoluci doprovázel pozvolný modernizační proces v zemědělství („zemědělská“ nebo „agrární“ revoluce), který tvořila řada změn. Zavedení střídavého systému hospodaření (střídání obilovin a luštěnin) umožnilo zvýšení užitkové zemědělské plochy, chovu dobytka, lepší hnojení a vyšší výnosy. Začaly se pěstovat nové plodiny pro potravu i krmení, především brambory, které zásadně změnily stravovací návyky nižších vrstev společnosti, ale i řepa, kukuřice, zelí, pohanka, chmel a jetel. Ke zvýšení produktivity zemědělství přispěly četné inovace nástrojů, pečlivý výběr osiva i nové metody ustájení a šlechtění v chovu dobytka a větší využívání koní pro práci na poli. Postupně se prosadil moderní způsob získávání nové půdy odvodňováním bažin a mokřin a drenážními systémy, používaný zejména v Británii a Nizozemí. Spolu se změnami sociálněekonomických vztahů (ukončení procesu ohrazování, osobní svoboda venkovského obyvatelstva, dlouhodobé pronájmy půdy) se tak např. ve Velké Británii produkce obilí v období průmyslové revoluce zdvojnásobila a produkce masa vzrostla o polovinu. Podíl zemědělství na národním důchodu však klesl ze 45 % na 23 %, podíl průmyslu naopak stoupl z 24% na 34% a podíl obchodu ze 13% na 17%, takže Velká Británie se do roku 1840 stala první průmyslově-agrární evropskou zemí.³

Kromě Británie však v první polovině 19. století v Evropě převládalo venkovské obyvatelstvo a zemědělství (ve 40. – 50. letech v něm pracovala v Británii asi čtvrtina, ale v Belgii polovina a ve Francii dvě třetiny obyvatel). Především v důsledku pokroku v zemědělství, částečně i lékařství se snížil počet epidemií a hladomorů, po skončení napoleonských válek klesl i počet válečných obětí, takže při populační explozi („demografické revoluci“) vzrostl v letech 1800 – 1850 počet obyvatel v Evropě z 187,7 na 264,6 milionů, přičemž severně od pomyslné linie Dublin – Terst (s výjimkou Anglie) byl demografický růst rychlejší, a v důsledku odlišného vývoje porodnosti a úmrtnosti vznikaly mezi zeměmi obrovské rozdíly. Růst obyvatelstva vytvořil zásobu pracovních sil pro industrializaci i pro vystěhovalectví, především do Ameriky, takže v letech 1800 – 1840 opustilo Evropu asi 1,5 milionu lidí. Zasloužilo se o něj především

² Tamtéž, s. 29-31.

³ Tamtéž, s. 37-39.

výše zmíněné oslabení existenčních krizí, zlepšování stravy i léčebná a preventivní úloha medicíny se uplatňovaly až v posledních desetiletích 19. století. Přestože průměrná délka života se v některých zemích zvýšila (např. Anglie, Francie), důsledky industrializace, urbanizace a změny životního prostředí vedly ke zhoršení zdraví a snížení délky života u mnoha kategorií obyvatelstva a k pauperizaci nižších i středních vrstev.⁴

8.2 Filozofie a etika na počátku moderní doby

8.2.1 Německá klasická filozofie a deontologická etika

Osvícenský racionalismus vrcholí v poslední třetině 18. století v díle Immanuela Kanta (1724-1804), čelního představitele německé klasické filozofie. V tzv. kritickém období Kant rozlišil mezi čistým rozumem jako nástrojem teoretického poznání, které má stupňovitý charakter a vrcholí u jednotlivých idejí duše, světa a Boha, a praktickým rozumem, který řídí jednání člověka. Jejich prostřednictvím je pak člověk současně „občanem dvou světů“, které pro Kanta symbolizuje „hvězdné nebe nade mnou a mravní zákon ve mně“. Most mezi oběma světy, přírodou a svobodou jedince, představuje soudnost jako schopnost posoudit přírodní dění z hlediska účelů a cílů. V pozdějším, tzv. pokritickém období, Kant rozpracoval morální problémy ve spise *Metafyzika mravů*, věnovaném základům nauky o právu a nauky o ctnostech. Ctnosti chápe ve smyslu povinností jednak vůči sobě, jednak vůči druhým lidem, kde na prvním místě stojí láska, k níž patří dobročinnost, účastenství a vděčnost, na druhém úcta, jejichž spojením vzniká přátelství dvou lidí.⁵

Řešení sociálních problémů ovlivnil I. Kant především svou etickou teorií, zdůvodňující morálku na základě příkazu rozumu nezávislého na osobní zkušenosti, zájmu, citech, sympatiích atd. V *Kritice praktického rozumu* vyložil Kant systém deontologické morálky, deontiky (deontologie – nauka o povinnostech). Jeho základními články jsou maximy, které platí pro jednotlivce a jejich podmínkou je určitá míra osobní svobody, resp. svobodného rozhodování člověka a praktické zákony, imperativy, které mají charakter požadavků podobajících se příkazům a všeobecnou platnost. Rozlišil přitom hypotetické imperativy, které platí podmíněně a člověk se může rozhodnout, zda a za jakým účelem se jimi bude řídit, a kategorické imperativy, které platí nepodmíněně. Podstatu kategorického imperativu vyjadřuje formulace: „Jednej tak, aby maxima tvého jednání mohla vždy zároveň platit jako

⁴ BACCI, M. L. *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 154-175.

⁵ STÖRIG, H. J. *Malé dějiny...*, s. 297-309.

princip všeobecného zákonodárství.“, popř. při definování podle kritéria účelu: „Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého, vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.“⁶ Výhodou deontiky je podle M. Nečasové „jasné oddělení povinnosti od užitečnosti a osobního zájmu, což by mělo předcházet předpojatosti a diskriminaci“, nevýhodou „jistý formalismus“ a skutečnost, že sociální pracovník musí zvažovat předem důsledky svého jednání.⁷

K významným představitelům německé klasické filozofie patřil Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), který vývoj světa chápe jako vývoj světového ducha či rozumu ve třech stupních podle zákonů dialektiky (Hegerova triáda). Třetí stupeň, odpovídající vývoji lidstva, se člení rovněž do tří částí. Nejnižší stojí subjektivní duch, k němuž patří individuální život člověka, do oblasti objektivního ducha patří rodina, společnost a stát, ale také dějiny, v nichž se rozvíjejí. Nejvyšší sféru představuje absolutní duch, jehož tři stupně tvoří umění, náboženství a filozofie, v níž duch poznal svou podstatu. Morálka podle Hegela začíná až ve sféře objektivního ducha a je tedy záležitostí kolektivní;⁸ v tomto smyslu na něj navazuje současný komunitarismus.

Hegel byl skvělý filozof dějin, který podal velkolepý obraz především politických dějin jako rozvíjení rozumu a osobní svobody ve státě, který je ve sféře objektivního ducha po rodině a občanské společnosti třetím, vrcholným stupněm společenské existence. Podle vztahu ke státu vytvořil tříčlennou hierarchii sociálních skupin – nejnižší stojí zemědělci, pak dělníci a obchodníci a nejvíce státního vědomí mají úředníci a vládcí; absolutně nejvyšší příčku zaujímá panovník. Hegel byl nekritickým obdivovatelem pruského státu a stoupencem konstituční monarchie, která je v jeho pojetí státem právním, nikoliv však pečovatelským. Sociálně hendikepované nazývá lůzou, odmítá soukromou i veřejnou podporu chudých, protože narušuje jejich samostatnost a důstojnost a odporuje zásadám občanské společnosti, je proti umělému vytváření pracovních příležitostí, protože vede k výrobě nepotřebných statků. Východisko ze sociálních problémů vidí v hledání nových zahraničních odbytišť a zakládání kolonií po vzoru řeckých polis, kam by mohli být odesíláni nepohodlní jedinci.⁹

⁶ STÖRIG, H. J. *Malé dějiny...*, s. 294-297 (citát s. 296). – NEČASOVÁ, M. *Profesní etika...*, s. 28.

⁷ NEČASOVÁ, M. *Profesní etika...*, s. 28-29.

⁸ STÖRIG, H. J. *Malé dějiny...*, s. 332-336.

⁹ VALEŠ, L. *Dějiny politických...*, s. 220-222.

8.2.2. Anglický liberalismus a utilitarismus

Počátky anglického liberalismu jsou spojeny se skotským filozofem a ekonomem Adamem Smithem (1723 – 1790), zakladatelem liberální ekonomie a teoretikem tržní ekonomiky. Smith původně působil na univerzitě v Glasgowě a věnoval se otázkám morálky, které zůstaly i součástí jeho ekonomických názorů. Jako zastánce přirozených práv včetně práva na svobodu prosazoval neviditelnou ruku trhu, ne však trh bez regulace. Přimlouval se za zlepšení postavení námezdních pracovníků, upozorňoval na nebezpečí prosazení antisociálních zákonů podnikateli, navrhoval zavedení povinné školní docházky či omezení pracovní doby.¹⁰

S anglickým pozitivismem úzce souvisí i další etická teorie, důležitá pro sociální práci, která vznikla na sklonku 18. století. Jedná se o utilitarismus (lat. *utilitas* – užitek), jenž je teleologickou etikou hodnotící jednání podle jeho výsledků. Zakladatelem utilitarismu byl anglický právník a filosof Jeremy Bentham (1748-1825), který kritizoval a odmítl přirozená práva. Tvrdil, že reálná práva jsou ustavena pozitivním, lidmi stanoveným právem a lze je naplnit a chránit jen v rámci právního systému. Cílem morálky a práva v jeho pojetí bylo zajištění největšího užitku (štěstí, dobra) pro co největší počet lidí, přičemž se jednalo o utilitarismus činu, posuzující každé jednání podle jeho výsledku.

8.2.3 Utopický socialismus

Na přelomu 18. a 19. století přichází tzv. utopický socialismus s řadou představ o reformě společnosti. Saint-Simon (Claude-Henry de Rouvroy, hrabě, 1760-1825) vytvořil originální teorii průmyslového státu řízeného elitami výrobců vytvářejících racionálně a efektivně organizovanou společnost, jejímž cílem bude hospodářský pokrok a sociální spravedlnost při zachování třídní struktury i soukromého vlastnictví.

Charles Fourier (1772 – 1837) věřil v klíčovou úlohu prostředí a výchovy při formování jedince. Základní organizační jednotkou nové společnosti měly být malé samosprávné obce, falangy (falanstérie), ekonomicky fungující na družstevních principech a dobrovolné účasti pracovníků. Ve Francii a USA vzniklo několik falang, které však záhy ztroskotaly.

Robert Owen (1771-1858), anglický podnikatel působící v USA proklamoval zrušení soukromého vlastnictví a organizaci společnosti v malých zemědělsko-průmyslových osadách do 2000 obyvatel, komunách, připomínající velkorodinu či rod v primitivní společnosti, ale

¹⁰ VALEŠ, L. *Dějiny politických...*, s. 184-186.

vyžívajících racionální organizaci práce, strojovou výrobu i výsledky vědy a techniky. Komuny měly být samosprávné obce sdružující se na federativním principu. O realizaci své vize se neúspěšně pokusil založením osady New Harmony ve státě Indiana, i poté však rozvíjel úvahy o „racionální společnosti“ vzniklé ze spojení zemědělských i průmyslových družstev a samosprávných obcí. Spolu s Fourierem představují první moderní teoretiky a průkopníky družstevního hnutí.¹¹

8.3 Vytváření moderní chudinské péče a sociálního zákonodárství v Anglii

Pro vývoj industriální společnosti je důležitý rok 1795, kdy byl v Anglii zrušen zákon o usídlení z roku 1662, který stanovil zásady tzv. farního vazalství, čímž byl umožněn volný pohyb pracovních sil. Současně však skupina smírčích soudců z Berkshire, která se 6. května téhož roku sešla ve Speenhamlandu u Newbury v jižní Anglii, rozhodla, že vzhledem k velké bídě bude vyplácena peněžní podpora ke mzdám v rozsahu závislém na ceně chleba, aby byl zajištěn minimální příjem. Škála těchto příspěvků z farních dávek sice nebyla nikdy uzákoněna, nicméně tzv. speenhamlandský zákon či systém podle K. Polanyiho zabránil během neaktivnějšího období průmyslové revoluce do počátku 30. let 19. století vytvoření trhu práce, vedl k poklesu produktivity práce a paradoxně i k demoralizaci a zbídačování těch, které měl chránit. Jeho zrušení novým chudinským zákonem z roku 1834 v podstatě znamenalo podřízení sociální péče potřebám trhu práce a je pokládáno za „startovní bod moderního kapitalismu“.¹²

I když dopad tzv. speenhamlandského systému nebyl tak jednoznačný, nepochybně uměle snižoval mzdy, a i když na jedné straně chudým finančně pomáhal, na druhé je „právě touto pomocí udržoval v kvazi-nevolnickém postavení.“ Tehdejší veřejné mínění v něm spatřovalo jednu z příčin rostoucí natality chudých a hrozby přelidnění v duchu katastrofické teorie pastora Thomase R. Malthuse o geometrickém růstu populace při aritmetickém růstu zdrojů obživy, vyjádřené v Eseji o principu populace v roce 1798 (lidé mají tendenci množit se rychleji, než rostou prostředky obživy, sociální podpory umožňují chudým pořídit si více dětí, důsledkem přelidnění budou hladomory a války). Malthusiánská populační teorie pomohla

¹¹ VALEŠ, L. *Dějiny politických...*, s. 200-204. – NĚMCOVÁ, L., PRŮCHA, V. Základní rysy vývoje družstevnictví. In: *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. Studie z hospodářských dějin č. 13. Praha: Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářská, 1999, s. 12-13.

¹² Blíže viz POLANYI, K. *Velká transformace...*, s. 81-106.

„středním třídám ve spojení s vyššími třídami obhájit přijetí zákonů, které segregovaly „chudáky“ (*necessitous*) od „dělníků“ (*laboures*).“¹³ Populační exploze, díky níž se počet obyvatel v 18. st. v Anglii zdvojnásobil, byla důsledkem průmyslové a agrární revoluce i snižování úmrtnosti díky pokroku v medicíně, prudký růst chudé populace však byl jen jednou z dalších příčin krize chudinské péče na přelomu 18. a 19. století v Anglii, k nimž patřily zvyšující se náklady, které mezi léty 1760 – 1830 vzrostly šestinásobně, nevyhovující úprava domovského práva i tvrdé podmínky v chudinských pracovnách.¹⁴

Zastaralé chudinské zákony, vycházející z tradic anglického paternalismu¹⁵ a přikládající důležitý význam velikosti práceschopného obyvatelstva, nevyhovovaly podmínkám moderní kapitalistické společnosti, cesta k novému chudinskému zákonu však po skončení napoleonských válek trvala dvě desetiletí. Teprve v roce 1834 byl přijat *Poor Law Amendment Act* (též *New Poor Law*), jenž je považován za součást byrokratizace a racionalizace veřejné správy. Zřizoval nový centrální úřad chudinské péče, Komisi pro chudinské právo, nařizoval důsledné zřizování unií farností, zpřísnil tzv. *workhouse test* a doplnil ho o tzv. „princip snížené přitažlivosti“ či „princip znevýhodnění závislých“ (*less eligibility*). Podle něj měl život osob závislých na chudinské péči být vždy na horší úrovni než v případě nejhůře placených dělníků, což měly v praxi zajišťovat chudinské pracovny (*workhouse*). Relativně velmi přísný zákon znamenal přelom v sociální péči, v praxi se jej dařilo zavádět jen pozvolna a s mnoha problémy.¹⁶

Po zrušení paternalistických cechovních pravidel a omezení a jejich nahrazení námezdní prací bylo třeba chránit masy průmyslových dělníků před diktátem zaměstnavatelů. Tuto funkci převzalo sociální zákonodárství státu, jenž se tak stal definitivně jedním z rozhodujících ekonomických subjektů. V Anglii začíná zákony z roku 1802 omezujícími práci tzv. „farnostních učedníků“, malých dětí zaměstnávaných v průmyslu, a zřizujícími tovární inspekci vykonávající dohled nad dodržováním platných zákonů a předpisů.

¹³ RÁKOSNÍK, J. *Anglický chudinský zákon...*, I., s. 65 (citace M. Hasiana z roku 2001).

¹⁴ Tamtéž, s. 63-66.

¹⁵ Historik David Roberts pod tímto pojmem chápal „učení o společnosti, a vymezení povinností, které v ní mají bohatí a privilegovaní. Společnost byla podle této koncepce hierarchická, organická, autoritativní a pluralistická (ve smyslu plurality center moci oproti absolutistickému etatismu). Povinnosti v takové společnosti byly určeny pro obě strany. Na jedné straně bohatí a privilegovaní měli povinnost starat se o chudé s otcovskou péčí, na straně druhé chudí byli zavázáni svědomitou službou, uměřeností a prokazováním úcty.“ Tamtéž, s. 65.

¹⁶ RÁKOSNÍK, J. *Anglický chudinský zákon...*, II., s. 113-116.

Přelomový význam měly klíčové zákony vydané ve 30. – 40. letech 19. st., které byly dílem Toryu, konzervativní strany aristokratických majitelů půdy, a byly zaměřené proti ziskům z tovární výroby, představujícím ekonomický základ konkurenční strany kapitalistických whigů. Mezi jejich tvůrci se však nacházelo několik skutečných filantropů, takže představovaly „směs milosrdenství a humanitarismu, rivalizace státu a filantropie“. Ve značné míře se o to zasloužil Anthony Ashley Cooper of Shaftesbury, (1801-1885), hlavní tvůrce fundamentálního Továrního zákona (*The Factory Act*) z roku 1833 a známého Ten – Hour- Bill (*Ten Hours Act*) z roku 1847, zavádějícího desetihodinovou pracovní dobu pro děti a mládež od 13 do 18 let a pro ženy.

Sedmý hrabě ze Shaftesbury, prožil poměrně neradostné dětství, což zřejmě ovlivnilo jeho postoje v dospělosti. Po ukončení studií v Oxfordu v roce 1819 cestoval po Evropě, ve 25 letech se byl zvolen do Dolní směšovny (House of Commons) parlamentu a byl jmenován do výboru pro „chudé a choromyslné“. V této funkci se seznámil s otřesnými podmínkami v zařízeních pro duševně postižené a zasloužil se o vznik komise, která prováděla jejich inspekce, pomohla zlepšit zacházení s pacienty a v níž také sám působil více než půl století. Dlouhodobě usiloval o zpřísnění podmínek pro dětskou práci (minimální věk a omezení pracovní doby) i o zákaz práce žen a dětí v uhelných dolech. Podporoval zřizování škol pro chudé děti, v roce 1844 se stal prezidentem unie škol „pro trhany“ (*Ragged School Union*), a jelikož bylo těžké jim najít práci, zajistil mnoha z nich přepravu do Austrálie a Kanady.¹⁷

Významným filantropem a organizátorem charitativních aktivit byl skotský pastor Thomas Chalmers (1780-1847), hlavní představený Svobodné skotské církve, matematik, ekonom a teolog, který působil na první skotské univerzitě St. Andrews. Od roku 1815 byl duchovním v průmyslovém Glasgowě, kde dospěl k závěru, že dosavadní systém chudinské péče spočívající v mechanickém oddělování potřebných od nepotřebných je třeba nahradit individuálním přístupem k jednotlivým případům. Chudobu nechápal jako jednoduchý ekonomický jev, ale jako fenomén složený z různých prvků, který je výsledkem působení řady vlivů (špatné zákony, chybné chápání filantropie, zánik sociálních vazeb a vztahů i demoralizace chudých spoléhajících se na podporu aj.). Z pozice přesvědčeného zastávce laissez faire kritizoval ve svých spisech zastaralý způsob pomoci chudým, který mu připadal

¹⁷ WENDT, R. W. *Geschichte der Sozialen...*, s. 97.

demotivující, a byl přesvědčen, že analýza každého případu a solidarita a vzájemná pomoc poskytnutá v „přirozeném společenství“, tj. v rodině, od příbuzných, přátel a sousedů, je mnohem efektivnější než almužna poskytována státem, který by měl nastoupit teprve tehdy, kdy vše ostatní selže. Jeho hlavní myšlenkou bylo „pomoci chudým, aby si mohli sami pomoci“. Zapojení komunity a poskytování finanční pomoci pouze z prostředků náboženské komunity, tj. církevních fondů a dobrovolných sbírek, spojené s výchovným působením mělo vést ke zvyšování zodpovědnosti chudých. V roce 1822 v tomto duchu reorganizoval chudinskou péči ve své farnosti, v níž zastavil péči podle chudinského zákona a rozdělil ji na okrsky s přibližně 400 lidmi. Za „individuální“ péči o chudé v nich odpovídali diakoni, kteří navštěvovali domácnosti, navazovali kontakty s chudými a na základě posouzení jejich situace žádali o poskytnutí konkrétní pomoci; kromě toho disponovali i vlastními omezenými fondy a měli využívat „přirozené rezervy obyvatel“. Současně Chalmers prováděl osvětově-výchovný program podněcování k šetrnosti, pracovitosti a vzájemné pomoci a ukazující možnosti spočívající ve vzdělání a přípravě na povolání (organizoval mj. také základní a víkendové školy, kde se dětem mělo dostat světského a náboženského vzdělání). Chalmersův experiment nezlikvidoval nouzi, ale upozornil na její příčiny a nové možnosti jejich potírání ve společnosti. Ve Velké Británii se stal brzy známým a posloužil jako vzor pro teoretickou i praktickou činnost pozdějších filantropů i sociálních pracovníků.¹⁸

Ve stejné době působila v Anglii i Elizabeth Fry (1780 – 1845), členka kvakerské církve, filantropka a reformátorka vězeňských poměrů. Její sociální aktivity zpočátku směřovaly do oblasti sousedské výpomoci a výchovy dělnických dětí, pro něž založila školu. Jako doprovod amerického kvakerského kazatele Stephena Grelleta navštívila v zimě 1812/1813 věznicí Newgate, kde ji šokovaly nedůstojné podmínky - na malém prostoru se tísnilo zhruba 300 vězeňkyň, které zde byly i se svými dětmi, o které se nemohl doma nikdo postarat. Již v lednu 1813 shromáždila oblečení a nechala je odvést do věznice, čímž začala její soustavná návštěvní činnost ve věznicích a boj za práva vězňů, zaměřená na ženské věznice, za níž získala přezdívku „Anděl věznice“.

V r. 1816 založila se svými švagry „Společnost za reformaci vězeňské disciplíny“ (*Society for the Reformation of Prison Discipline*) a v lednu 1817 začala systematickou práci s vězni. Vytvořila školu pro děti a mladistvé vězně, poté ženské školy; vězeňkyně byly nejen

¹⁸ RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 204-205. – WENDT, R. W. *Geschichte der Sozialen...*, s. 90-92.

vychováány, ale také vedeny k zodpovědnému chování, sebeúctě a k životu, jakému od nich tehdejší společnost očekávala, přičemž malou skupinu vězeňkyň vždy monitorovala jedna z nich. Požadovala, aby zisk z prodeje výrobků byl vyplácen propuštěným vězňům jako základ pro život, zavedla pravidelné čtení z bible, pomáhala také propuštěným vězeňkyním najít vhodné místo pro život, případně jim pomáhala s přesídlením do Ameriky nebo Austrálie. Podílela se i na dalších reformách, k nimž patřilo např. umístění děti vězeňkyň mimo věznic, obsazování míst dozorců v ženských věznicích pouze ženami, zákaz nasazovat vězňům ženám řetězy na nohy či snahy o zrušení trestu smrti.¹⁹

8.4 Přejchod k moderní chudinské péči na evropském kontinentě

V absolutistických monarchiích 18. století se pod vlivem osvícenství výrazně prosazovaly tendence k zesvětšování a centralizaci charitativní práce, nicméně represivní charakter chudinských zákonů a institucí přetrvával. Státní sociální politika se v 19. století projevovala intervencemi do různých oblastí, vzhledem k pozdějšímu průběhu průmyslové revoluce se však v nich formovalo později i sociální zákonodárství, regulující podle vzoru Velké Británie nejdříve dětskou práci (např. v letech 1839 - 1847 byly zákony upravující práci dětí a mládeže a zavádějící tovární inspekci vydány v Prusku, v revolučním roce 1848 byl zákon na ochranu nejen dětí a žen, ale i dospělých mužů, který mj. omezil pracovní dobu na 10-11 hod., přijat ve Francii).²⁰

Souběžně s vytvářením moderní společnosti se v 19. století formovaly nové formy charitativní činnosti v katolickém i protestantském prostředí, pro něž je příznačné propojení světské a církevní filantropie s důrazem na evangelijní principy sociální spravedlnosti.

Ve 30. letech 19. st. vzniká ve Francii mezi katolickými studenty Konference sv. Vincenta z Pauly, která se rychle šíří do dalších zemí. Zpočátku se jedná o poskytování potravinových poukázek rodinám v nouzi, které bylo možné uplatnit ve vybraných obchodech, později se zaměřují na „posvěcování nepravých svazků“, na provoz levných kuchyní a jídelen a vytváření patronátů pro učně, tovaryše a dělníky řídicích se heslem „studenti učí dělníky“. V roce 1846 založil kněz Adolf Kolping v Porýní sdružení tovaryšů, jehož cílem byla péče o řemeslnickou

¹⁹ BRNULA, P. Anjel věznic: Elizabeth Fry. *Sociální práce/Sociální práca*. 2012, č. 2, s. 11-13. – WENDT, R. W. *Geschichte der Sozialen...*, s. 167.

²⁰ RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 195-196.

mládež. Tato sdružení se rychle rozšířila zejména v Německu a Rakousku, kde během následující dekády měla na 18 tisíc členů. Podobnou úlohu plnila ve Francii kongregace salesiánů, kterou založil v roce 1859 sv. Jan Bosco s cílem výchovy a vzdělávání chudých chlapců, především jejich přípravy na budoucí povolání.²¹

Také protestantské církve formulovaly řadu zásad a požadavků v sociální oblasti, těžko však lze hovořit o jednotné sociální doktríně či politice. Německá filantropka Amalie Sieveking (1794-1859), která se inspirovala Elisabeth Fry, měla velký vliv na zapojení žen do sociální práce a umožnila neprovdaným ženám zapojit se do profesionální péče o potřebné. V roce 1831 jako dobrovolnice ošetřovala nemocné cholerou v hamburských chudobincích a následující rok založila Ženský spolek pro pomoc chudým a nemocným (*Wieblicher Verein für Armen und Krankenpflege*), jehož členky poskytovaly materiální a duchovní pomoc chudým rodinám, nemocným a invalidům jako hlavní zaměstnání, organizovala drobné práce mezi klienty (menší opravy, šití, pletení apod.), vyučovala v chudobincích. Inspirovala tak vznik sítě více než čtyř desítek podobných organizací a podnítila tvorbu příruček pro tento typ spolků. V roce 1840 založila nadační ústav (*Amalienstift*) s dětskou nemocnicí a chudobincem.

Zapojení neprovdaných žen do sociální péče na profesionální úrovni se na základě holandských a anglických zkušeností pokusil prakticky realizovat pastor Theodor Fliedner (znal se např. s Thomasem Chalmersem i Elisabeth Fry, které navštívil při svých cestách na Britské ostrovy). V roce 1833 založil v Kaiserwerthu spolu se svou ženou asyl pro bývalé vězeňkyně, záchraný dům (*Rettungshaus*) a nemocnici, pro tato zařízení hledal spolupracovnice, které by si péči o potřebné zvolily jako celoživotní povolání. V roce 1836 pro ně založil první ženskou diakonii v Německu (*Diakonissenverein*) a zřídil „Vzdělávací ústav pro evangelické pečovatelky“, první mateřský dům diakonek (*Diakonissenhaus*). V Kaiserwerthu vznikla moderní ošetrovatelská škola, v níž byl nabídnut vrchní dozor A. Sieveking a jejíž absolventky byly známé v Německu i v zahraničí (učila se zde např. i Florence Nightingale), od roku 1844 zde existoval i seminář pro učitelky mateřských a později i základních škol. Když v roce 1865 zemřel, působilo ve 30 mateřských domech v Německu na 1600 diakonek.

V Hamburku působil i zakladatel moderní mužské diakonie Johann Hinrich Wichern (1808-1881), který od 18 let pracoval jako vychovatel, později studoval teologii v Göttingenu a Berlíně. V roce 1833 v Hornu u Hamburku založil azylový dům pro chlapce z rozvrácených a

²¹ Tamtéž, s. 201-203.

nefunkčních rodin „*Rauhes Haus*“ (Drsný dům). Výchova a převýchova v něm probíhala na základě lásky, víry a práce v menších skupinách, jejichž vychovatelům se říkalo „bratři“, aby jako starší bratři stáli při svých svěřencích a byla nahrazena funkce rodiny. V roce 1848 pak inicioval založení Vnitřní misie, která měla spojit, rozšířit a koordinovat roztržštěné evangelické dobročinné aktivity (různé záchranné domy, domácí chudinskou péči a diakonie) a v následujícím roce byl spoluzakladatelem jejího centrálního výboru. Zabýval se také problematikou vězeňství, v r. 1851 byl jmenován inspektorem věznic a káznic. Na svých cestách Německem kázal a zakládal další nemocnice, školy a azylové domovy. Pořádal také kurzy pro vychovatele a je považován za jednoho ze zakladatelů soustavného vzdělávání v sociální péči.²²

8.5 Sociální péče v českých zemích v 1. polovině 19. století

Hospodářství českých zemí bylo nadále založeno na zemědělské výrobě, nicméně od 20. let 19. století se začala prosazovat průmyslová revoluce a s ní spojená industrializace. Nástup průmyslové revoluce se v českých zemích opozdil oproti západu a můžeme ji periodizovat do několika fází. Již od konce 18. století lze hovořit o proto-industriálním období, trvajícím do r. 1815. Od r. 1815 pak nastává období charakterizované návratem válkou vyčerpané monarchie k mírovým podmínkám a renovaci sil. Od poloviny 20. let 19. století nastala třetí fáze, charakteristická zaváděním pracovních a pohonných strojů, kdy se u nás rodí mechanizovaný tovární průmysl.²³ České země se během 1. poloviny 19. století staly jedněmi z nejprogresivnějších a hospodářsky nejrychleji se rozvíjejících součástí Habsburské monarchie. Jeden z důvodů tohoto vývoje můžeme spatřovat v tom, že se na jejich území nacházela klíčová naleziště nerostných surovin, mezi nimi především černého uhlí.²⁴

V souvislosti s hospodářskými změnami, se odvíjely i proměny společenské. Ty hlavní spočívaly v přesunu obyvatelstva z vesnic do měst, a tak zatímco v r. 1756 činilo obyvatelstvo živící se zemědělstvím celkem 78 % populace českých zemí, tak v r. 1846 to bylo již 64 %. Pracovní migrace byla zprvu omezena robotními povinnostmi poddaných, ale v důsledku

²² WENDT, R. W. *Geschichte der Sozialen...*, s. 82-87. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální...*, s. 98-99.

²³ JAKUBEC, I., JINDRA, Z. *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátků industrializace do konce Habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2007, s. 156.

²⁴ JAKUBEC, I., JINDRA, Z. *Dějiny hospodářství českých zemí...*, s. 157-162.

revoluce 1848 byla tato povinnost zrušena. Od 30. let 19. století můžeme sledovat růst nových průmyslových center, z čehož nejvýznamnější byla pražská oblast, výraznější změny můžeme od 30. let sledovat i na Ostravsku. V souvislosti s přesunem obyvatelstva do měst hovoříme o urbanizaci české společnosti.²⁵

V 19. století prošla proměnou společenská struktura obyvatel českých zemí. Nejméně početnou vrstvou byla horní vrstva, představující cca 0,5 až 1 % obyvatel českých zemí. Střední vrstva tvořila 15 až 20 % populace českých zemí a nejpočetnější skupinu společnosti tvořily dolní vrstvy, kam patřila velká část venkovského obyvatelstva, které se díky výsledkům revoluce 1848 vymanilo zpod vrchnostenské správy. Vzhledem k rozvoji průmyslové výroby se také začalo pomalu objevovat průmyslové dělnictvo.²⁶ Pohled dobové společnosti na industrializaci a s tím vznikající dělnictvo byl problematický, jelikož se industrializace měst spojovala s chudobou a šířením revolučních myšlenek.²⁷

S rostoucím počtem chudých, bylo nutné řešit otázku chudinské péče. Její právní základy během liberálního období první poloviny 19. století, nepřinesly co do obsahu péče o chudé mnoho nového, byl jen položen větší důraz na domovskou příslušnost a právní normy hovořily o povinnosti domovské obce pečovat o své chudé. Zdůrazněním obecního svazku také došlo k ústupu katolické církve z této jejich původní domény. Můžeme tak sledovat, že postoj k chudým vycházel jak z křesťanského imperativu lásky k bližním, tak zůstaly zachovány represivní postoje vůči cizím, či nepřizpůsobivým chudým, což probíhalo formou zákazu, kriminalizace žebrání a následnou disciplinarizací.²⁸ Řešení otázky chudoby nadále řešily farní chudinské ústavy, které se staly integrální součástí veřejné správy. Vyvinula se i metoda, jak nakládat s problematickými chudými, kterou byl postrk do domovské obce.²⁹

Celkově lze říci, že chudinského zákonodárství bylo po celou 1. polovinu 19. století neměnné a primárně se o své členy měla postarat rodina, teprve až v případě, že toho nebyla schopná, mělo nastoupit několik institucí. Celkem můžeme rozlišit tři okruhy poskytovatelů pomoci v nouzi, jednalo se o církev, obce (do r. 1848 vrchnost) a soukromou dobročinnost.³⁰

²⁵ JAKUBEC, I., JINDRA, Z. *Dějiny hospodářství českých zemí...*, s. 80-81 a 159.

²⁶ LENDEROVÁ, M., MACKOVÁ, M., BEZECNÝ, Z., JIRÁNEK, T. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl. Život všední i sváteční*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, s. 18.

²⁷ STOKLÁSKOVÁ, Z. Postrk jako nástroj chudinské péče. In: *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav, 2013, s. 298.

²⁸ HLAVAČKA, M. Chudinství a sociální politika: terminologické vyjasnění, historický přehled a koncepce řešení. In: *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav, 2013, s. 54.

²⁹ HLAVAČKA, M. Chudinství a sociální politika..., s. 54.

³⁰ HALÍŘOVÁ, M. Koncept chudoby v dlouhém 19. století a podoby péče o chudé v Čechách. In: *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav, 2013, s. 88.

Postupně se ale otevírala otázka dětské práce. Děti do 12 let sice měly absolvovat školní docházku, ale nestávalo se tak. V r. 1842 byl vydán dvorský dekret, podle nějž měly děti být přijaty do práce až od 12 let. Děti od 9 do 12 let měly pracovat jenom deset a ve věku 12 – 16 let pak dvanáct hodin denně.³¹

Ve městech byla nositelem péče komuna a mezi nástroje lze zařadit hlavně farní chudinské ústavy, které v průběhu 30. a 40. let 19. století zažily velký rozmach a v Čechách bychom jich napočítali 1 120, na Moravě a ve Slezsku pak dalších 1 148.³² Dále se jednalo o chudobince, nemocnice, ústavy pro choromyslné, porodnice, nalezince, chorobince a donucovací pracovny.³³ Na venkově byla nositelem chudinské péče církve, obec a panství, nástroji chudinské péče byly vedle chudinských ústavů a chudobinců výměnky zřízené v rámci hospodářství pro majitele ve stáří či nemoci, a pastouška k zajištění chudých, o které se nemohla postarat rodina a z nichž se stalo později místo pro chudé, žijící z podpory obce. Pro péči o osiřelé děti sloužily sirotčí fondy a institut poručnictví, dále zde fungovaly obilní fondy a instituce patronátu, která souvisela s rozdáváním almužen.³⁴

Nejkomplexněji byla otázka chudoby na obecní úrovni v českých zemích řešena v Praze, kde byla chudinská péče již od konce 18. století v Praze svěřena pod vedení Vrchního ředitelství ústavů zaopatřovacích.³⁵ Na této instituci lze vidět, že dochází k diferenciaci péče a pro jejich potřebu vznikly i specializované ústavy, které ji zajišťovaly. Na počátku 19. století chudinský ústav podporoval průměrně cca 1 200 osob. Vzhledem k takto vysokému množství osob, jimž byla věnována péče, se nedalo efektivně rozlišovat ty, kdo pomoc skutečně potřebovali, od těch, kteří systém jen zneužívaly. Získávání prostředků se realizovalo formou sbírek, což ovšem nezajišťovalo stabilní přísun zdrojů, proto došlo v letech 1825 – 1828 k reorganizaci pražské chudinské péče. V čele ústavu i chudinských okresů se nově objevili šlechtici činní i ve státní správě. Vlastní chudinská péče se ale dále realizovala prostřednictvím otců chudých, jejichž počet byl navýšen. Podpora byla vyplácena formou almužen na farách jednou týdně a nově musel každý, komu byl přiznán nárok na almuženskou porci, předložit

³¹ POKORNÝ, J. Stručný přehled chudinského a sociálního zákonodárství. In: *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781 – 1939*. Praha: Historický ústav, 2015, s. 135.

³² HLAVAČKA, M. Boj proti chudobě..., s. 30-31.

³³ HLAVAČKA, M: Boj proti chudobě..., s. 41-46.

³⁴ HLAVAČKA, M: Boj proti chudobě..., s. 46-47.

³⁵ V r. 1829 změnilo název na Ředitelství všeobecné nemocnice a od roku 1845 na Vrchní ředitelství ústavu chudinského.

jako doklad svého nároku almuženskou knížku. Tento doklad pak provázel chudé v Praze po celé století.³⁶

Významnou institucí obecní chudinské péče se staly chudobince. V Praze byla tato instituce zřízena v r. 1809. Každému chovanci chudobince náležela pravidelná denní strava, přičemž o svátečních dnech byla porce jídla navýšena. K materiálnímu zaopatření náleželo přidělení lůžka a na náklady ústavu bylo též vytápění a osvětlení. K dispozici byl lékař a ranhojič. Na pomocných pracích zajišťujících chod chudobince se podíleli i sami chovanci, jež mohli být ústavem též zapůjčeni ostatním chudinským a zdravotním zařízením v Praze.³⁷ Obdobné instituce existovaly i v dalších českých městech. V Českých Budějovicích chudobinec existoval již od 80. let 18. století a byl financován obdobně, jako ten pražský.³⁸

Mimo chudobinců se péči o chudé věnovaly i chorobince, kam měli být přijímáni lidé starší, neslyšící, nevidomí a osoby s onemocněním pohybového aparátu. Do ústavu byli též přijímáni pacienti na základě smlouvy s armádou, přijetí se týkalo vojáků, jejich žen a dětí.³⁹ Ústav poskytoval chovancům stravu, přičemž jídlo mělo vyšší kvalitu, než tomu bylo v chudobinci. V rámci materiálního zabezpečení byl poskytován i oděv. Celkem bylo od přelomu 18. a 19. století v chorobinci evidováno vždy cca 300 osob.⁴⁰

Obce také zajišťovaly péči o sirotky, nalezence a podobné, kteří bývali svěřeni do ústavní péče. Již od konce 18. století existoval v Praze nalezinec, do něž mohly být přijaty jak nalezenci, tak i děti svobodných matek, které se vykoupily ze svých mateřských povinností. Přijetí dítěte do nalezince bylo buď bezplatné, nebo za poplatek, jehož výše byla přesně stanovena. Do nalezince byly přijímány i děti narozené v jiném ústavu, jako např. ve vězení, nemocnici, či chudobinci. Obec nebo vrchnost mohli za stanovený poplatek nechat dítě v nalezinci, nebo jej postrkem poslat do obce kam příslušelo.⁴¹ Cílem nalezince bylo nejprve dítě udržet při životě a následně je svěřit do pěstounské péče. Nalezinec motivoval k přijímání do pěstounské péče vyplácením odměn pěstounům, přičemž tzv. ošetřovné bylo odstupňováno podle věku dítěte. Dítě v pěstounské péči, mělo od svých šesti let věku

³⁶ FEJTOVÁ, O. Od milosrdenství a dobročinnosti k systému státní a komunální chudinské péče v městech pražských v dlouhém 19. století. In: „Chudé budete mít mezi sebou stále...“ Od charity k sociální politice ve městech 18. – 20. století. Praha: Archiv hl. m. Prahy, 2015, s. 220-221.

³⁷ FEJTOVÁ, O. Od milosrdenství..., s. 224.

³⁸ *Encyklopedie Českých Budějovic. Chudobinec*. [online]. (citováno 27.8.2020). Dostupné na: <http://www.encyklopedie.c-budejovice.cz/clanek/chudobinec>.

³⁹ HALÍŘOVÁ, M. *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2012, s. 154.

⁴⁰ FEJTOVÁ, O. Od milosrdenství..., s. 227.

⁴¹ HALÍŘOVÁ, M. *Sociální patologie a ochrana...*, s. 121-122.

docházet do školy, přičemž dítěti se mělo dostat vzdělání podle jeho schopností, dovedností a fyzických sil, což měla každého půl roku kontrolovat vybraný úředník.⁴² V průběhu 1. poloviny 19. století se tyto ústavy specializovaly a narostl i jejich počet. Nově vznikly nové kategorie ústavů, jimiž rozumíme trestnice a polepšovny.

Do r. 1848 byla především v menších městech a na venkově významná vrchnostenská péče. Mezi nejvýznamnější realizátory vrchnostenské sociální péče, můžeme zařadit hraběte Františka Antonína Thuna (1786 – 1873). Jeho východisko při uskutečňování chudinské péče na svém Děčínském panství vycházelo z myšlenky, že udělování almužny může být zahájeno až tehdy, kdy si poddaný nebyl schopen sám pomoci. Jeho přičiněním tak vznikl v r. 1829 Thunovský chudinský ústav, s působností na celé panství, který existoval paralelně s městským chudinským ústavem v Děčíně. Hrabě Thun stanul v čele organizace, ale správu vykonával výbor úředníků hraběcí administrativy, účetních, farářů a jejich úředních komisařů, otců chudých a volených zástupců děčínského měšťanstva.⁴³

Chudinský ústav v Děčíně fungoval jako zastřešující organizace pro přerozdělování financí a naturálií pro další instituce a spolky. Sama otázka chudoby byla v podání hraběte Thuna spojena se školstvím, jelikož vzdělání mělo fungovat jako ochrana před upadnutím do bídy. I proto dostávali sirotci přiděleny dávky od chudinského ústavu pouze tehdy, když se řádně účastnili školní docházky. Na druhou stranu žebráctví bylo přísně potíráno, žebrákům pocházejícím z panství hrozila káznice, cizím žebrákům vypovězení z panství.⁴⁴

Mimo to existovala i péče spolková. Spolky doplňovaly činnost chudinských ústavů. Nejvýznamnější spolek zabývající péčí o chudé, vznikl v roce 1801 v Praze a jmenoval se Soukromý spolek ku podporování domácích chudých. Spolek se zaměřil hlavně na poskytování materiální podpory, tedy na obstarání otopu, potravin, ošacení, nebo lůžkovin. Později následovaly další spolky, jako např. Spolek pro blaho propuštěných mladých káránců, Spolek pro blaho potřebných dětí, nebo Spolek pro zaopatření služebných profesí. Na rozdíl od organizovaných chudinských ústavů ale tyto spolky neprojevovaly snahu o koncepční řešení chudinské problematiky.⁴⁵

⁴² HALÍŘOVÁ, M. *Sociální patologie a ochrana...*, s. 134-135.

⁴³ MADLOVÁ, I. „Ein Herr und Vater seiner Guts-Untertanen.“ Sociální politika a řešení chudinství na děčínském panství hraběte Františka Antonína Thuna v 1. polovině 19. století. In: *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav, 2013, s. 249.

⁴⁴ MADLOVÁ, I. Ein Herr und..., s. 253-255.

⁴⁵ FEJTOVÁ, O. Od chudinské k sociální péči v Praze 19. a první poloviny 20. století. In: *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781 – 1939: ideje, legislativa, instituce*. Praha: Historický ústav, 2015, s. 240-241.

První kroky vedoucí ke zlepšení podmínek, v nichž žila řada průmyslových dělníků, jsou spojeny se vznikem různých druhů spolků a pokladen. Tyto instituce se vyznačovaly svou svépomocnou funkcí, což znamenalo, že měly v případě mimořádných událostí pomáhat svým členům. Dělnické pokladny můžeme rozlišit do čtyř kategorií: hornické, cechovní, podnikové a svépomocné. Motivace pro jejich vznik vycházela z císařské legislativy, když v r. 1810 byla vyhlášena povinnost zaměstnavatele pečovat o příslušníka své čeledi v případě nemoci tři týdny a pokud nemoc vznikla zaviněním zaměstnavatele, pak se tato povinnost vztahovala na celou dobu nemoci. Dekret z r. 1837 tuto povinnost rozšířil dále i na továrníky, živnostníky a obchodníky.⁴⁶

SHRNUTÍ KAPITOLY

V posledních desetiletích 18. století a v první polovině 19. století se formují v důsledku průmyslové a agrární revoluce i souvisejících ekonomických a sociálních změn základy moderní společnosti, zpočátku v Anglii a Skotsku, po skončení napoleonských válek v roce 1815 i v dalších zemích. Současně probíhá populační exploze a začíná masové vystěhovalectví z Evropy především do Ameriky, které souvisí se zhoršením životních podmínek a pauperizací nižších vrstev obyvatelstva v důsledku industrializačních a urbanizačních procesů i změn životního prostředí.

Tyto změny odráží filozofické myšlení, které reprezentuje především německá klasická filozofie. Přínos I. Kanta spočívá ve vytvoření nové etické teorie, deontiky, která se stala jedním z východisek sociální péče a sociální práce v moderní společnosti. Naproti tomu G. W. F. Hegel sociální pomoc a péči odmítal jako škodlivou pro stát i jedince. Počátky anglického liberalismu jsou spojeny se skotským filozofem a ekonomem A. Smithem (1723 – 1790), zakladatelem liberální ekonomie a teoretikem tržní ekonomiky. Jako zastánce přirozených práv včetně práva na svobodu prosazoval neviditelnou ruku trhu, ne však trh bez regulace, morálky a ochrany námezdních pracovníků. S anglickým liberalismem úzce souvisí i další etická teorie, důležitá pro sociální práci – utilitarismus, u jehož zrodu stál na sklonku 18. století J. Bentham. Na počátku 19. století sociální rovnost a spravedlivou distribuci požadují

⁴⁶ RÁKOSNÍK, J., TOMEŠ, I. a kol. *Sociální stát v Československu...*, s. 67-68.

utopičtí socialisté, kteří je podmiňují (Ch. Fourier, R. Owen) uplatněním družstevních principů při vytváření nové industriální společnosti.

Tradiční chudinská péče vycházející z tradic anglického paternalismu se nedokázala vypořádat se sociálními důsledky průmyslové revoluce v Anglii ani po zavedení kontroverzního tzv. speenhamlandského systému v roce 1795, který prostřednictvím dopltek uměle snižoval mzdy, a i když na jedné straně chudým finančně pomáhal, na druhé je udržoval v závislém postavení a bránil volnému pracovnímu trhu. V prvních desetiletích 19. století proto sílí její kritika a objevují se snahy o její reformu, o níž se v praxi pokusil od roku 1822 T. Chalmers ve své farnosti v Glasgowě.; jeho současnicí byla E. Fry, která se zasloužila o moderní reformu ženského vězeňství. Úsilí o liberalizaci, centralizaci a racionalizaci chudinské péče vyvrcholilo přijetím nového chudinského zákona v roce 1834, jehož základním prvkem byl tzv. „princip snížené přitažlivosti“ (*less egibility*). Podle něj měl život osob závislých na chudinské péči být vždy na horší úrovni než v případě nejhůře placených dělníků, což měly v praxi zajišťovat chudinské pracovny (workhouses). Relativně velmi přísný zákon znamenal přelom v sociální péči, v praxi se jej dařilo zavádět jen pozvolna a s mnoha problémy. Součástí reformních snah bylo od počátku 19. století i vytváření sociálního zákonodárství, chránícího tovární dělníky, především děti a ženy. Přelomový význam měly klíčové zákony vydané ve 30. – 40. letech 19. století, na nichž se významně podílel známý filantrop A. A. Cooper, sedmý hrabě ze Shaftesbury, který se také zasloužil o zlepšení péče o chomyslné. K řadě reforem především ženského vězeňství pak významně přispěla E. Fry.

Na evropském kontinentě se vzhledem k pozdějšímu průběhu průmyslové revoluce sociální zákonodárství, orientované podle anglického vzoru na ochranu žen a dětí, začíná formovat až na sklonku 30. let 19. století. Už počátkem tohoto desetiletí ale vznikají především ve Francii a Německu nové aktivity a organizace, v nichž dochází k propojování světské a církevní filantropie. Katoličtí studenti zakládají Konferenci sv. Vincenta z Pauly, orientovanou na pomoc dělníkům, která se z Francie rychle šíří do dalších zemí, v Německu inicioval A. Kolping sdružení tovaryšů. V protestantském prostředí v Německu je vznik dobročinných ženských spolků a nadací spojen s osobností filantropky A. Sieveking, která ovlivnila i zakladatele první ženské diakonie a školy pro pečovatelky a ošetřovatelky T. Fliednera. Zakladatel moderní mužské diakonie Johann Hinrich Wichern otevřel v roce 1833 azylový dům pro chlapce z rozvrácených a nefunkčních rodin (Rauhes Haus), koncem 40. let se prostřednictvím Vnitřní

misie pokusil o sjednocení protestantských filantropických aktivit a později se věnoval hlavně problematice vězeňství.

Oporou chudinské péče v českých zemích byly farní chudinské úřady, kterých existovalo ve 30. letech 19. století v českých zemích více než 1 200. Ústavy zajišťovaly jak přímou výplatu pomoci chudým, ale poskytovaly jim i institucionální podporu. Nadále se rozlišovalo mezi domácími a „cizími“ chudými, kteří bývají postrkem odsouváni do domovských obcí. Mimo ústavů existovala již i široká škála dalších filantropických institucí zabývajících se pomocí chudým a potřebným. Po zahájení industrializačních procesů začíná od 20. let 19. století migrace obyvatelstva z vesnic do měst.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Uveďte periodizaci a hlavní znaky průmyslové revoluce v Evropě.
2. Charakterizujte procesy industrializace a urbanizace v Anglii a Skotsku a jejich sociální důsledky.
3. Vyložte příčiny, průběh a důsledky populační exploze v Evropě do roku 1850.
4. Jak chtěli řešit sociální problémy utopičtí socialisté?
5. Umíte popsat a vysvětlit Hegelův přístup k řešení sociálních problémů?
6. Vysvětlete pojmy: utilitarismus činu a pravidla, deontika, maxima, hypotetický imperativ, neviditelná ruka trhu.
7. Dokážete vysvětlit podstatu a rozdíly tzv. speenhamlandského systému a New Poor Law?
8. Popište a srovnajte filantropické aktivity Thomase Chalmerse a Theodora Fliednera.
9. Vyložte vznik sociálního zákonodárství v době průmyslové revoluce a jeho hlavní znaky.
10. Jaké formy chudinské péče v českých zemích rozeznáváme ve městech a na venkově?
11. Vysvětlete a srovnajte funkce chudobince, chorobince a nalezince.